

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОПІЗНАННЯ ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ СУБ'ЄКТИВНОГО ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ

Помазова О. В.

Україна, м. Київ, УЄТС, аспірант кафедри практичної психології ХНПУ ім. Г. С. Сковороди

Abstract. Personal development in adolescence is inextricably linked with the formation of self-consciousness. The development of the theoretical and abstract thinking of a teenager contributes to the treatment of his consciousness in his inner world, makes it possible to reflect on himself. The person who poses the question "Who am I?", "What am I?". In the process of finding answers to these questions, adolescents become aware of their uniqueness, uniqueness, which, in turn, leads to a feeling of being alone. With the possibility of reasoning about himself, the differentiation of his own self occurs. The teenager begins to think himself in the past, present and future time, thinking about his appearance, social position, communicative and other abilities. It is these peculiarities of adolescence that make up the relevance of the study of self-knowledge of adolescents with different levels of subjective experience of loneliness. The purpose of the article is to study the description of themselves in adolescents with different levels of subjective experience of loneliness in the content characteristics of the identity of the individual: social self, communicative self, material self, physical self, active self, perspective self, reflexive self. The results in this article are part of complex study of components of self-awareness in adolescents with different levels of subjective experience of loneliness.

Keywords: adolescents, self-knowledge, self-report, subjective feeling of loneliness.

Вступ. Особистісний розвиток у підлітковому віці нерозривно пов'язаний із формуванням самосвідомості. Розвиток теоретичного та абстрактного мислення підлітка сприяє зверненню його свідомості на свій внутрішній світ, дає можливість міркувати про себе. Такий поворот на самого себе спонукає виникнення питань «Хто я?», «Який я?». У процесі пошуку відповідей на ці запитання відбувається усвідомлення підлітками своєї унікальності, неповторності, що, в свою чергу, призводить до відчуття себе самотніми. Таким чином, самопізнання як один з компонентів самосвідомості одночасно є невід'ємною частиною особистісного розвитку у підлітковому віці та зіткненням із самим собою, усвідомленням власної самотності. В результаті формується уявлення про себе. Саме ці особливості підліткового віку складають актуальність дослідження самопізнання підлітків з різним рівнем суб'єктивного переживання самотності.

Метою статті є дослідження описання себе підлітками з різними рівнями суб'єктивного переживання самотності по змістових характеристиках ідентичності особистості: соціальне Я, комунікативне Я, матеріальне Я, фізичне Я, діяльне Я, перспективне Я, рефлексивне Я. Результати, розміщені у статті, є частиною комплексного дослідження компонентів самосвідомості у підлітків з різним рівнем суб'єктивного переживання самотності.

Формування особистості в підлітковому віці є відповідальний і критичний перехід від інфантильної дитячої позиції до відстоювання дорослості. В цей період відбуваються різкі, якісні зміни, що зачіпають всі сторони розвитку. Підлітковий вік вважається проявом самосвідомості у всій цілісності, яке, на думку, І. Кона [3], полягає в появі свідомого "Я", виникненні рефлексії, інтимізації внутрішнього життя, усвідомленні своїх мотивів. Підлітковий вік відзначають вирішальним з точки зору розвитку особистості і самосвідомості Л. С. Виготський, Л. І. Божович, Т. В. Драгунова, А. Н. Леонтьєв, В. С. Столін, Д. І. Фельдштейн, Д. Б. Ельконін, Р. Бернс, К. Роджерс, Е. Еріксон, С. Л. Рубінштейн, І. С. Кон, В. С. Мухіна, Н. Л. Белопольская, Д. В. Ольшанський, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова, С. Р. Іванова та ін.

Процес самопізнання у підлітковому віці є центральним. Підліток виявляє інтерес до себе, прагне зрозуміти себе, свої особливості і можливості, свою схожість з іншими людьми і свою унікальність і неповторність, прагне виробити власні критерії розуміння і оцінки самого себе і світу навколо. Підсумком цього процесу виступає побудова соціальної та персональної ідентичності, що, в свою чергу, сприяє розвитку «трансактиви - цілісного уявлення про своє минуле, сьогодення і майбутнє як єдиної лінії власного розвитку [6, С. 13]». За Е. Еріксоном [9] задачею підліткового віку є створення цілісної форми его-ідентичності, знайти своє «Я», визнати себе з боку оточуючих. В іншому випадку відбувається дифузія ідентичності, підліток не може знайти своє «Я», не усвідомлює своїх цілей і бажань, відбувається повернення до інфантильних, дитячих реакцій, з'являється неясне, але стійке відчуття тривоги, почуття самотності, спустошеності, з'являється постійне очікування чогось такого, що може змінити

життя, але сама людина активно нічого не робить. На нашу думку, розвитку еґо-ідентичності сприяє процес самопізнання. Багато уваги процесу самопізнання приділяв Бернс Р. [1] у розвитку поняття «Я-концепції», яку визначав як сукупність всіх уявлень особистості про себе та їх оцінку. До ієрархічної структури «Я-концепції» входить когнітивний аспект знання про власну особистість у всіх сферах життя (образ Я), афективно-ціннісний аспект та поведінковий. Саме когнітивний аспект дає можливість скласти характеристику себе, описати та скласти уявлення про власну особистість.

Важливою методологічною основою дослідження складають положення концепції І. І. Чеснокової [8], яка вважає самосвідомість складною інтегративною властивістю психічної діяльності особистості, єдністю трьох сторін - пізнавальної (самопізнання), емоційно-ціннісної (самоставлення і самооцінка) і дієво-вольової (саморегуляція). Структурні компоненти самосвідомості на різних етапах вікового розвитку мають свою специфіку, але при цьому відображають накопичені результати змін на попередніх стадіях. На думку І. І. Чеснокової «в підлітковому віці вперше в розвитку особистості акти самосвідомості - самопізнання, самоспостереження, самоставлення, саморегулювання поведінки і діяльності стають однією з необхідних потреб особистості [8, с. 67]». В процесі пізнання власних якостей підліток використовує ту ж схему, що і при пізнанні якостей іншого людини, тобто виділяє спочатку фізичні характеристики, потім якості, пов'язані з виконанням діяльності, потім особистісні якості. Одним їх шляхів самопізнання виступає самоаналіз, який в підлітковому віці виникає як реакція на незадоволеність власними психологічними особливостями і являє собою потребу розібратися у власній поведінці, оцінити її з точки зору відповідності зовнішнім вимогам. Процес самопізнання безперервно рухається від одного знання про себе до іншого, уточнюється, поглиблюється, розширюється. Необхідність адаптації до соціальних умов, взаємодія з іншими людьми обумовлює постійне звернення до свого Я, вдосконалення знань про себе з метою більш диференційованого регулювання поведінки.

І. І. Чеснокова самопізнання розглядає як «складний, багаторівневий процес, індивідуалізовано розгорнутий у часі [8, с. 5]». Найбільш істотним джерелом самопізнання, на думку автора, є безпосередня взаємодія людей в спілкуванні, в процесі якого формується і розвивається «суб'єкт-суб'єктна» система відносин. Для виділення рівнів самопізнання автор умовно задає дві системи координат: самопізнання в системі «Я і інша людина» і «Я і Я». На першому рівні пізнання себе здійснюється через співвіднесення, порівняння себе з іншими людьми (в рамках «Я та інша людина»), переважно спираючись на зовнішні моменти, використовуючи такі основні внутрішні прийоми як самосприйняття і самоспостереження, а на більш зрілих стадіях самопізнання - самоаналіз. В результаті виробляється уявлення про деякі психологічні якості людини, яке в подальшому переноситься на себе. Надалі кількість переносів на себе психологічних особливостей іншого розширюється, переходить від окремих якостей, що виявляються в окремих випадках, до більш глибокої системі сутнісних властивостей, що характеризує людину в цілому. У процесі самопізнання переплітаються періоди поступового накопичення даних про себе через порівняння себе з іншими людьми і періоди інсайтів, різких змін, результатом яких стає справжнє розуміння власних властивостей. В результаті на першому рівні самопізнання формуються відносно стійкі поодинокі образи себе, прив'язані до конкретної ситуації, наповнені безпосереднім чуттєвим змістом, без цілісного розуміння себе. Цей рівень характеризує основну щабель онтогенетичного розвитку людини до підліткового віку. У підлітковому віці настає перелом, пов'язаний з появою більш складного рівня самопізнання, який в подальшому на протязі всього життя переплетений і взаємопов'язаний з першим, актуалізація одного рівня змінюється актуалізацією іншого.

На другому рівні самопізнання співвіднесення знань про себе відбувається в рамках «Я і Я», в системі співвіднесення себе з самим собою, коли людина у внутрішньому плані оперує знаннями про себе, які сформовані в різний час, в різних контекстах. На цьому рівні ускладнюються способи пізнання власного внутрішнього світу і основними внутрішніми прийомами самопізнання стають самоаналіз і самоосмислення, які, в свою чергу, спираються на самосприйняття і самоспостереження. В результаті формується узагальнений образ свого Я, поняття про свою сутність, цілісності, єдності зовнішнього і внутрішнього буття. Однак, сформоване поняття про себе зазнає постійний внутрішній рух, тобто не є щось задане раз і назавжди.

Отже, взаємодія та спілкування іншими людьми сприяють самопізнанню. Спілкування з однолітками відіграє важливу роль в особистісному розвитку підлітка. На думку В. С. Мухіної [5] спілкування і дружба з однолітками, що мають той же життєвий досвід, полегшує процес особистісної ідентифікації. Через дружні, довірчі відносини з'являється можливість більш глибокого пізнання іншого і самого себе. Пітер Лафренє [4] підкреслює функціональну необхідність відносин з однолітками в розвитку підлітка, оскільки вони надають можливість виплеснути емоції і навчитися ними керувати, забезпечують емоційну підтримку і почуття

захищеності, служать джерелом впевненості в собі. Пітер Лафрєнє також відзначав, що підлітки, які мали близьких друзів часто відчували себе самотніми, хоч і в меншому ступені ніж ті, у кого не було друзів. Г. В. Іванченко [2] спілкування в підлітковому віці визначає в основному двома потребами: відокремлення і афіліації (потреби в приналежності до якої-небудь групи). Таким чином, спілкування з однолітками в підлітковому віці включає в себе необхідний для розвитку самосвідомості компонент відокремлення.

І. М. Слободчиков [7] вважає, що переживання самотності в підлітковому віці «є істотною особливістю особистісного розвитку і пов'язано з розвитком самосвідомості, рефлексії, формування Я-концепції [7, с. 9]». Автор вважає, що самотність в підлітковому віці зростає разом з дитиною, розширює свої кордони, ускладнює зміст, вступає в пору дозрівання і укладає в собі природне внутрішнє протиріччя: прагнення до усамітнення (А. М. Мудрик) і одночасно «втеча від самотності» (Е. Фромм). Зміна когнітивних структур в підлітковому віці, що дозволяє включити розгляд власних думок, почуттів, вчинків, формує здатність до самопостереження, яке, в свою чергу, фіксує в свідомості і вербалізує переживання самотності. Тому, завдяки розвитку понятійного, абстрактного мислення в підлітковому віці з'являється можливість для осмислення власної особистості, усвідомлення і вербалізації своєї самотності. Будучи усвідомленою і вербалізованою самотність як особистісний процес виконує адаптативну і регулюючу функції. У підлітковому віці ще не сформована здатність перебувати в діалозі з самим собою, підліток тікає в зовнішні розмови з однолітками, щоб заглушити внутрішньоособистісний діалог з питанням «Хто Я?», відповідь на яке надається перевага шукати в угрупованнях ровесників, а не всередині себе.

Отже, самопізнання у підлітковому віці, перехід від неусвідомленої до усвідомленої ідентичності, розвиток рефлексії відбувається у тісній взаємодії з іншими людьми та самим собою.

Результати дослідження. В ході дослідження використовувались такі методики: 1) методика «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда у модифікації Т. В. Румянцевой (нестандартизований самоопис); 2) методика діагностики відчуття самотності Д. Рассела і М. Фергюсона. Статистичний аналіз даних та графічна презентація результатів здійснювались за допомогою пакету статистичних програм SPSS 17.0 та наступних статистичних методів: метод порівняння середніх значень (Compare Means), непараметричний критерій хі-квадрат Пірсона (Chi-Square Test) з наступною якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням.

У дослідженні взяли участь учні 5-9 класів м. Донецька, м. Дніпропетровська та Київській області. Всього 249 осіб, серед них: 122 (49 %) хлопця і 127 (51 %) дівчат у віці від 10 до 15 років. Серед учасників рівні суб'єктивного відчуття самотності розподілилися таким чином: низький рівень - 170 (68,3 %) осіб; середній рівень - 73 (29,3 %) осіб; високий рівень - 6 (2,4 %) осіб.

Дослідження самопізнання підлітків з різним рівнем суб'єктивного переживання самотності складається з наступних завдань:

- 1) дослідити загальну кількість самоописів підлітків залежно від рівня суб'єктивного переживання самотності;
- 2) виявлення частоти вибору підлітками змістовних характеристик ідентичності;
- 3) дослідження змістовних характеристик ідентичності у підлітків з різним рівнем рефлексії;
- 4) дослідження співвідношення рівня рефлексії у підлітків з різним рівнем суб'єктивного переживання самотності;
- 5) дослідження співвідношення частот використання оцінюючого знаку у самописах з рівнем суб'єктивного переживання самотності.

Вирішення поставлених завдань наведені нижче.

- 1) Дослідження загальної кількості самоописів підлітків залежно від рівня суб'єктивного переживання самотності відображено у таблиці 1.

Таблиця 1. Загальна кількість самоописів підлітків з різним рівнем суб'єктивного переживання самотності

Рівень суб'єктивного переживання самотності	Загальна кількість самоописів, шт.	Кількість підлітків, які відзначили, %			
		До 9 самоописів	Від 10 до 20 самоописів	20 самоописів	Більше 20 самоописів
низький	2-24	14 %	81 %	44 %	4 %
середній	1-23	21 %	75 %	39 %	4 %
високий	1-23	17 %	33 %	17 %	33 %

Узагальнюючи дані Табл. 1, можна констатувати, що більшість самоописів від 10 до 20 наведені саме підлітками з низьким та високим рівнями суб'єктивного переживання самотності, що ймовірно свідчить про гарне самопостереження та самопізнання порівняно з підлітками з середнім рівнем суб'єктивного переживання самотності.

2) Виявлення частоти вибору підлітками змістовних характеристик ідентичності.

3) метою виявлення достовірних відмінностей у частоті вибору змістовних характеристик ідентичності у підлітків на основі даних методики «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда було здійснено статистичний аналіз за допомогою непараметричного критерію χ^2 -квадрат Пірсона (Chi-Square Test). Проаналізуємо характер співвідношення змістових характеристик ідентичності особистості підлітків: соціальне Я, комунікативне Я, матеріальне Я, фізичне Я, діяльне Я, перспективне Я, рефлексивне Я. Аналіз характеру співвідношення у випробуваних визначених ідентифікаційних позицій дозволив виявити деякі важливі закономірності (див. Табл. №2.).

Таблиця 2. Частота вибору підлітками змістовних характеристик ідентичності

Позиція вибору	Емпіричні частоти	Очікувані частоти
соціальне Я	35	41,5
комунікативне Я	2	41,5
матеріальне Я	1	41,5
фізичне Я	4	41,5
діяльне Я	45	41,5
перспективне Я	–	–
рефлексивне Я	162	41,5

Згідно з даними таблиці найбільшу емпіричну частоту вибору (ідентифікації) було виявлено у відношенні такої індивідуальної характеристики як «рефлексивне Я». З нею достовірно частіше, ніж з іншими позиціями вибору випробувані ідентифікують власну унікальність ($p < 0,001$). Змістовно проінтерпретуємо виявлену закономірність. Причиною здобутого результату ймовірно виступають особливості спрямування свого мислення на самого себе у підлітковому віці як потреба самопізнання.

3) Дослідження змістовних характеристик ідентичності у підлітків з різним рівнем рефлексії. Рівні рефлексії особистості розподіляються по загальній кількості самоописів: низький - 2-3 відповіді на запитання «хто Я?», 4-14 відповідей – середній, 15 та більше - достатньо високий рівень.

Порівняння середніх значень показників випробуваних – змістовних характеристик ідентичності особистості підлітків, виміряних за допомогою методики «Хто Я?» М. Куна, Т. Макпартленда у модифікації Т. В. Румянцевой (нестандартизований самоопис), дозволило виявити ряд важливих тенденцій. Так, залежно від рівня рефлексії середні значення показників змістовних характеристик ідентичності підлітків розподілилися наступним чином (див. Табл. 3).

Таблиця 3. Середні значення змістовних характеристик ідентичності у підлітків з різним рівнем рефлексії

		Змістовні характеристики ідентичності						
		соціальне Я	комунікативне Я	матеріальне Я	фізичне Я	діяльне Я	перспективне Я	рефлексивне Я
Низький	Середнє значення	0,43	0,14	0,00	0,00	0,29	0,00	1,00
Середній	Середнє значення	1,60	0,59	0,05	0,60	1,80	0,06	5,52
Високий	Середнє значення	2,40	0,84	0,27	1,25	3,42	0,13	10,81

Узагальнюючи дані Табл. 3, можна констатувати, що у відношенні змістовних характеристик ідентичності підлітків, за всіма її шкалами прослідковується лінійний характер зміни середніх значень. Так, очевидним є те, що ідентифікація за всіма шкалами найвищих середніх значень досягає у підлітків з високим рівнем рефлексії, поступово виходячи на пік низьких значень у підлітків з низьким рівнем рефлексії.

З міркувань коректності подальшої інтерпретації виявлених тенденцій залишимо поза увагою детальний аналіз відмінності у розподілі середніх значень тих шкал змістовних характеристик ідентичності підлітків, які не мають статистично достовірного характеру (див. Табл. 4).

Враховуючи те, що в результаті використання непараметричного методу для направлених альтернатив було підтверджено статистичну значимість виявлених відмінностей у середніх значеннях лише деяких шкал змістовних характеристик ідентичностей – «соціальне

Я» ($p < 0,001$), «комунікативне Я» ($p < 0,05$), «матеріальне Я» ($p = 0,001$), «фізичне Я» ($p < 0,001$), «діяльне Я» ($p < 0,001$), «рефлексивне Я» ($p < 0,001$), – перейдемо до змістової інтерпретації виявлених тенденцій. Підлітки з високим рівнем рефлексії описують себе достовірно частіше порівняно з підлітками з середнім та низьким рівнем рефлексії за шкалами «соціальне Я», «комунікативне Я», «матеріальне Я», «фізичне Я», «діяльне Я», «рефлексивне Я». Ймовірно, високий рівень рефлексії має вплив на кількість самоописів за переліченими вище шкалами. Причинами таких результатів ймовірно є уявлення про себе як про особистість, що добре зідентифікована у соціальному, комунікативному, матеріальному, фізичному, діяльнісному та особистісному сенсі.

Таблиця 4. Відмінності у значеннях змістовних характеристик ідентифікацій у підлітків з різним рівнем рефлексії

Рівень рефлексії	Змістовні характеристики ідентичності						
	соціальне Я	комунікативне Я	матеріальне Я	фізичне Я	діяльне Я	перспективне Я	рефлексивне Я
Статистична значимість (p)	0,000	0,034	0,001	0,000	0,000	0,184	0,000

4) Дослідження співвідношення рівня рефлексії у підлітків з різним рівнем суб'єктивного переживання самотності. У ході дослідження виявлялося співвідношення рівня рефлексії з рівнем суб'єктивного переживання самотності. Залежно від рівня рефлексії частота значення показників рівня суб'єктивного переживання самотності розподілилися наступним чином (див. Табл. 5).

Таблиця 5. Частота значення рівня рефлексії у підлітків з різним рівнем суб'єктивного переживання самотності

Рівень суб'єктивного переживання самотності	Рівень рефлексії			Всього
	низький	середній	високий	
низький	2	59	109	170
середній	4	22	47	73
високий	1	2	3	6
Всього	7	83	159	249

Узагальнюючи дані Табл. 5, можна констатувати, що у відношенні рівня рефлексії та рівня суб'єктивного переживання самотності прослідковується певна тенденція. Так, очевидним є те, що більша кількість випробуваних з високим рівнем рефлексії мають низький рівень суб'єктивного переживання самотності. З міркувань коректності подальшої інтерпретації виявлених тенденцій залишимо поза увагою детальний аналіз відмінності у частотах, які не мають статистично достовірного характеру. Враховуючи те, що в результаті використання непараметричного методу для направлених альтернатив не було підтверджено статистичну значимість виявлених відмінностей ($p = 0,089$), результат не статистично значимий.

5) Дослідження співвідношення частот використання оцінюючого знаку у самоописах з рівнем суб'єктивного переживання самотності.

Інструкція до методики «Хто Я?» містила завдання помічати кожний самоопис певним знаком: «+» - якщо характеристика особисто подобається, «-» - не подобається, «+/-» - подобається та не подобається одночасно, «?» - якщо не визначились на даний час подобається чи ні дана характеристика себе. Здобуті результати по оцінці кожної характеристики у самоописі згруповані за 4 показниками: 1) використання будь-якого одного знаку, 2) використання двох знаків, 3) використання трьох знаків, 4) використання всіх чотирьох знаків. За Т. В. Румянцевою використання знаків «+» та «-» свідчить про здатність розглядати свою особистість з різних сторін, приймати протилежні значення, врівноважувати їх, здатності «зважувати» різні позиції, а використання знаку «?» свідчить про здатність людини переносити ситуацію внутрішньої невизначеності, готовність до змін. Не використовування знаків говорить про максималізм в оцінках, переплади у емоційному стані, емоційно-полярний тип. Використання знаків «+/-» та «?» - сприятлива ознака гарної динаміки, самостійності у вирішенні власних проблем. У ході дослідження виявлялося співвідношення частот

використання оцінюючого знаку у самописах з рівнем суб'єктивного переживання самотності. Залежно від використання оцінюючого знаку у самописах частота значення показників рівня суб'єктивного переживання самотності розподілилися наступним чином (див. Табл. 6).

Таблиця 6. Частота використання оцінюючого знаку у самописах у підлітків з різним рівнем суб'єктивного переживання самотності

Рівень суб'єктивного переживання самотності	Частота використання оцінюючого знаку у самописах				Статистична значимість, р
	Використання одного знаку	Використання двох знаків	Використання трьох знаків	Використання чотирьох знаків	
низький	42	66	55	7	0,000
середній	16	24	24	8	0,021
високий	1	2	2	1	-

Узагальнюючи дані Табл. 6, у відношенні частоти використання оцінюючого знаку у самописах підлітків можна констатувати, що найбільша кількість підлітків з низьким рівнем суб'єктивного переживання самотності у самописах використовували 2 оцінюючі знаки, а з середнім – 2-3 знаки. Ці результати виявилися статистично значимими ($p < 0.001$; $p < 0,05$). За високим рівнем суб'єктивного переживання самотності неможливо порахувати статистичну значимість результатів, але описово можна сказати, що більшість з них використовували 2 та 3 знаки. Результати показують, що незалежно від рівня суб'єктивного переживання самотності понад 75 % підлітки використовували 2 та більше оцінюючих знаків у самописах. Це свідчить, що більшість підлітків здатні сприймати в собі протилежні якості, оцінювати різні позиції, знаходитись в ситуації невизначеності.

Висновки. Дослідивши самописи підлітків з різним рівнем суб'єктивного переживання самотності можна зробити наступні висновки щодо пізнання себе підлітками: 1) розвиток когнітивних структур у підлітковому віці сприяє самопізнанню; 2) гарне самоспостереження та самопізнання у підлітків з низьким та високим рівнями суб'єктивного переживання самотності порівняно з підлітками з середнім рівнем суб'єктивного переживання самотності, оскільки ними більше наведено самописів від 10 до 20; 3) змістовна характеристика ідентифікації «рефлексивне Я» найчастіше зустрічається серед самописів підлітків, що підкреслює спрямування свого мислення на самого себе у підлітковому віці як потреба самопізнання; 4) підлітки з високим рівнем рефлексії описують себе достовірно частіше порівняно з підлітками з середнім та низьким рівнем рефлексії за шкалами «соціальне Я», «комунікативне Я», «матеріальне Я», «фізичне Я», «діяльне Я», «рефлексивне Я» ймовірно через уявлення про себе як про особистість, що добре зідентифікована у соціальному, комунікативному, матеріальному, фізичному, діяльнісному та особистісному сенсі; 5) відсутність статистично значимої відмінності рівня рефлексії та рівня суб'єктивного переживання самотності свідчить про те, що незалежно рівень рефлексії не залежить від рівня суб'єктивного переживання самотності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 424 с. ISBN отсутствует
2. Иванченко Г. В. Возрасты одиночества. // Развитие личности. № 1, 2007. - С. 55-80.
3. Кон И. С. Открытие "Я". - М.: Политиздат, 1978. – 367 с. ISBN отсутствует
4. Лафренье, Питер. Эмоциональное развитие детей и подростков =Emotional development: a biosocial perspective / Питер Лафренье. – Москва-Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак: Олма-Пресс, 2004. – 256 с. – (Проект 'Психологическая энциклопедия'). – ISBN 5-938781-24-8.
5. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учебник / В. С. Мухина. – 7-е издание, стереотипное. – Москва: Академия, 2002. – 456 с. – (Высшее образование). – 28,5 усл. печ. л. – ISBN 5-7695-0408-0.
6. Прихожан А. М. Диагностика личностного развития детей подросткового возраста. — М.: АНО «ПЭБ», 2007. — 56 с. ISBN отсутствует.
7. Слободчиков И. М. Теоретико-экспериментальное исследование феномена одиночества личности (на материале подросткового возраста): автореф. дис. на соискание научн. степени докт. псих. наук: спец. 19.00.01 "Общая психология, психология личности, история психологии" / Слободчиков И. М. – Москва, 2006. – 48 с.
8. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова, Е. В. Шорохова. – Москва : Наука, 1977. – 144 с. ISBN отсутствует.
9. Эриксон Э. Детство и общество. - Обнинск, 1993. – 145. ISBN 5-7695-0408-0.